

ПОБУТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТРАДИЦІЙНИХ СВЯТ РОДИННОГО ЦИКЛУ В УМОВАХ НАСТУПУ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ 70–80-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Олена Брайченко

УДК 394.2+398.3]:316.75(477)“197/198”

Стаття присвячена вивченню особливостей трансформацій українських традиційних свят родинного циклу в умовах активної пропаганди радянської ідеології. Досліджено процес запровадження нових радянських свят і обрядів, а також їх вплив на традиційну обрядовість українців.

Ключові слова: радянські свята й обряди, традиційна культура, трансформація етнокультури, весілля, хрестини, поховальний обряд.

Статья посвящена изучению особенностей трансформаций украинских традиционных праздников семейного цикла в условиях активной пропаганды советской идеологии. Исследованы процесс внедрения новых советских праздников и обрядов, а также их влияние на традиционную обрядность украинцев.

Ключевые слова: советские праздники и обряды, традиционная культура, трансформация этнокультуры, свадьба, крестины, погребальный обряд.

The article covers the issues of studying the features of transformation of Ukrainian family cycle traditional holidays under the conditions of aggressive propaganda of Soviet ideology. There has been analyzed the process of introducing new Soviet holidays and rituals as well as their hold over the Ukrainian traditional rites.

Keywords: Soviet holidays and rituals, traditional culture, transformations of ethno-culture, wedding, christening, exequies.

Після періоду «відлиги», епохи шістдесятників, 70-ті роки ХХ ст. зумовили низку змін у формуванні етнічної культури українців. Застійні явища в економіці країни призвели до посилення ідеологічного тиску, сумнівних пошуків «ворогів» побудови комунізму. Цей період увійшов в історію під гаслом формування «радянської людини» з відповідними культурними кліше. Радянські традиції, свята й обряди мали закріпити образ соціалістичного реалізму, а норми поведінки й мораль відіграти вирішальну роль у протистоянні двох систем: соціалістичної і капіталістичної. Така вертикальна направленість у тлумаченні та пропагуванні певних моральних норм, етичних уподобань обмежувала природні трансформації традиційної культури. Очевидно, що це був найактивніший період ідеологічного наступу шляхом культурної політики в умовах майже цілковитої інформаційної ізоляції від світу.

У цей час прийняли й рішення про поліпшення викладання російської мови в школах та вищих навчальних закладах. Посилили також

антирелігійний тиск. Усе більше пропагандистських завдань було покладено на клуби, бібліотеки, які, окрім вирішення питань дозвілля, свят, урочистостей, виконували виховну роль у формуванні ідеалу радянської людини. Прикро, що ці заклади, які повинні нести високі цінності, не сприяли повноцінному духовному розвитку молоді: вони створювали спотворене уявлення щодо інтелектуального, морального, фізичного розвитку; реалізації творчого потенціалу; життєвого самовизначення. Суттєві зміни в клубній мережі відбувалися у зв'язку з проведенням різних радянських ювілеїв. Відкриття нових клубів, бібліотек, проведення ремонтних робіт тощо — усе було присвячено виключно цим «доленосним» подіям. У період економічного застою особливу роль відводили гаслам та популістським ідеям.

Радянське керівництво продовжувало політику насадження власної ідеології, видозмінюючи лише методи. На зміну активному впровадженню «червоних весіль», «червоних родин» у 1920-х роках, фізичному нищенню україн-

ського населення в період Голодомору 1932—1933 років та голоду 1921—1922 й 1947 років, партійній чистці 1937 року прийшов період зомбування мас. За п'ятдесятирічну історію існування Радянського Союзу все ще не було сформовано «ідеального» покоління з радянськими святами, звичаями, обрядами та психологією радянської людини. Тому 1970-ті роки стали періодом атеїстичної пропаганди, різноманітних лекцій, роз'яснювально-виховних робіт, запровадження нової обрядовості.

З метою зміцнення зв'язків усіх народностей Радянського Союзу, формування загальних культурно-моральних основ суспільства розробляли і впроваджували свята й обряди не лише на рівні відзначення широкими верствами державних подій, але й родинного циклу. Зрозуміло, що певні родинні свята до 1970-х років уже були викорінені або ж, які умовно вважали нелегітимними, а саме: обряди хрещення, вінчання, Різдвяні та Великодні свята. Однак вони й надалі «жили» в українському суспільстві. Ці свята дослідники радянського періоду розглядали лише як пережитки минулого. Побутування традиційних українських свят у суспільстві дослідники означеного періоду замовчували, оминали або ж вивчали лише фрагментарно (тобто ті, котрі були «позбавлені релігійного змісту»). Однак це не зменшувало їхньої ролі та значення в житті людини.

Сьогодні важливо достеменно знати про реальну глибину збереженості, трансформацій обрядів родинного циклу свят та їх значення в суспільстві 1970—1980-х років. Переосмислюючи динаміку змін у культурі, варто враховувати багато історичних чинників, а саме: прискорена індустріалізація, глобалізаційні процеси, що стали причиною швидких, але умовно природних змін у культурі етносу, обрядовості, побуті тощо. На думку А. Темченка, «за допомогою обряду створюється загальна життєва модель людини, яка полягає у констатації періодичності її існування» [46, с. 103].

Також українці важливо враховувати значення радянської пропаганди, спрямованої «на

викорінення “пережитків” минулого, до яких у першу чергу і віднесли народну обрядовість, та посилене атеїстичне виховання, яке проводилося методами залякування, звільненням з роботи тих, хто дотримувався у побуті релігійних обрядів» [5, с. 11].

Наше дослідження важливе з огляду на те, що відображає процес розвитку і трансформації родинних обрядів у зазначеному періоді. Варто простежити весь комплекс природних та штучних чинників, що вплинули на культурний розвиток загалом, а особливо ті, які стали причиною докорінних змін у свідомості українського народу. Зауважимо, що останнім часом розвинена система засобів масової інформації (кіно, телебачення, радіо, періодичні видання тощо) впливає на свідомість і відверто маніпулює громадською думкою. ЗМІ можуть поширювати відверто неправдиві або ж неперевірені, вирвані з контексту обряду відомості про традиційні українські звичаї, які разом із залишками елементів радянських обрядодій та новотворами сучасного часу становлять специфічну (не завжди привабливу) картину сьогоденної повсякденної святкової культури українців. Таке спотворене інформування впливає на наші уявлення, моральні й етичні норми, а в підсумку визначає не лише суспільне відношення до того чи іншого питання, але й поведінку.

Необхідність подібного дослідження зумовлена й іншими потребами. Зокрема, недостатньою об'єктивністю праць радянського періоду, присвячених вивченню даної тематики, у яких основну увагу сконцентровано на питаннях творення нової радянської обрядовості в селах та містах. Аби краще зрозуміти культурні процеси в нових умовах на початку ХХІ ст., потрібно простежити трансформації традиційної культури, що виникли під дією природних і штучних чинників (під штучними чинниками маємо на увазі такі, що витворені радянською культурною політикою).

Отже, 1970—1980-ті роки ознаменовані новими тенденціями в різних галузях культури, котрі значною мірою позначилися й на

етнокультурі українців. Це період формування, запровадження та пропаганди нової обрядовості, а розвиток сімейно-громадської обрядовості 1970-х років було поставлено на державну основу [44, с. 181–212].

Дослідники, філософи, соціологи, теоретики радянської ідеології (Д. Угринович, Д. Генкін, В. Толстих, А. Харчев, К. Жигульський), а також фахівці з радянської обрядовості, етнологи, культурологи (Л. Тульцева, М. Корецький, Я. Білоусов) аналізували нову радянську обрядовість, її відповідність сучасним запитам держави. Учені висвітлювали проблематику поширеності тих чи інших радянських свят, їх роль у формуванні радянського світогляду та значення для єдності республік Радянського Союзу. У наукових роботах автори зосереджували увагу на формуванні радянських звичаїв та обрядів, котрі передусім мали масовий характер. Дослідники зазначили, що з 1960-х років масового поширення набули видовищні свята — ювілеї, річниці, декади народної творчості, спортивно-художні виступи [див.: 20].

Доробки вчених радянського періоду мають неабиякий фактично-теоретичний матеріал, який розкриває всю сутність радянської культурної політики, уможливорює виокремлення найхарактерніших рис суспільної моралі, офіційної ідеології тощо. Праці радянських учених, приміром, В. Руднева і Д. Угриновича [42; 47], побудовані на критиці релігійних традицій, розкривають важливі елементи цих традицій, а також ілюструють основні акценти нової радянської святковості й обрядовості. Радянська влада справді впроваджувала нову культурну політику, яка повинна була витіснити, а інколи і штучно підмінити колишні свята та обряди на нові, згідно з положеннями комуністичної ідеології. Цінними є фактичні матеріали, зібрані на основі польових досліджень в Україні у другій половині ХХ ст., із залученням рукописних джерел та архівних матеріалів [18].

Світоглядні функції соціалістичної ідеології докладно описала Н. Романова [41, с. 81]. Однак поза увагою вчених, із зрозумілих причин,

були традиційні українські свята й обряди, особливо ті, що тісно поєднані з релігійними, хоча вони й далі побутували серед населення УРСР. Особливу увагу дослідники зосереджували на світських святах, котрі, хоча і перепліталися з календарною обрядовістю, усе ж таки були спрямовані на досягнення результатів трудовим, комуністичним колективом, а також засвідчували відданість партії [40].

Поступово з'являлися нові рубрики в газетах, журналах: «Нові звичаї — нові обряди», «Новий час — нові обряди» тощо. У виданнях цього періоду описаний масив традиційних українських свят, які подані для висвітлення процесу трансформації давніх свят у «нові радянські свята». Пильний читач міг прочитати те, що так жорстко викорінювали одразу ж після встановлення радянської влади й знищували, нівелювали різними методами [22–24; 32]. Наукові праці, спрямовані в першу чергу на вияв нових радянських свят та обрядів, написані на прикладах повсякденного життя, як правило, робітничого класу, оголошеного провідником радянського суспільства, тобто на основі міського середовища [17; 36; 48]. Позитивним явищем наприкінці ХХ ст. стало те, що, вивчаючи сучасні процеси творення радянської культури, учені мали змогу приділити увагу дослідженню всієї святково-обрядової культури українців, сформованої віками. Тому на особливу увагу заслуговує колективна праця науковців Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського [44], у якій автори простежили зміни традиційної культури українців з кінця ХІХ ст. і до 80-х років ХХ ст.

У цей період радянська наука розширила свої межі досліджень — з'явилися праці з використанням нових засад та методів. Варто наголосити і на ґрунтовних емпіричних дослідженнях Б. Грушина. Радянський учений, соціолог, філософ, він чимало праць присвятив вивченню масових форм життєдіяльності суспільства, масової свідомості, суспільної думки, ідеологічних процесів, функціонування засобів масової інформації, а також формування

колективної свідомості [див.: 14]. Це один з небагатьох дослідників, який намагався провадити теоретичні дослідження відповідно до глобальних запитів часу, а не лише керівництва партійної верхівки. Водночас його роботи мали неабияке значення для розуміння формування суспільної думки, загальних культурних тенденцій у межах цілого регіону і навіть держави. Цікаво, що отримані результати, після проведення ним соціологічних опитувань серед жителів республік Радянського Союзу не відповідали дійсності і лозунгам КПРС.

За Н. Громовою, праці радянських учених можна умовно поділити на дві групи. Перша група — праці, що містять питання щодо формування нових радянських обрядів, друга — дослідження традиційної («дожовтневої») обрядовості [13].

Стосовно надбань українських учених далекого зарубіжжя, то С. Килимник, О. Кошиць, М. Номис [19; 21; 35] у своїх публікаціях неодноразово виявляли інтерес до традиційної української культури. На жаль, але і ці праці, зведені до висвітлення традиційних свят чи обрядів, здебільшого виявляють фактичний матеріал. Адже учені не мали можливості повною мірою використовувати всі методи досліджень етнологічної науки (маємо на увазі метод власного спостереження, інтерв'ю, анкетування).

Питання культурних деформацій у роки сталінізму досліджував В. Нолл, який сформував думку про катастрофічні наслідки для української культури політики радянської влади. Він запропонував умовний поділ репресій, знищення елементів культури з подальшою метою творення нових культурних норм: фізичне знищення; загроза фізичної або психологічної розправи; розвиток паралельної культури [34].

Неабиякий інтерес становлять праці вчених, котрі вивчали, порівнювали функціонування нових радянських і традиційних українських свят й обрядів. Зокрема, це напруження О. Кувеньової, О. Курочкіна, В. Келембетової. Докладний опис проведення

сімейно-громадських свят та обрядів упродовж ХХ ст., а також історію формування родинних свят знайдемо в книзі «Свята та обряди радянської України» [43].

Питаннями збереження, функціонування та трансформацій традиційної культури в умовах існування радянської влади цікавляться і сучасні дослідники. І цілком виправдано, адже сьогодні вкрай відчутні наслідки радянської політики в галузі культури. Ці проблеми у своїх наукових доробках висвітлювали В. Борисенко, Г. Скрипник, О. Курочкін, Ю. Каганов, О. Кісь, В. Наулко, В. Кушнір, О. Осипчук, Н. Петрова, О. Пенькова.

З'являються роботи, котрі заповнюють прогалини у вивченні взаємодії нових радянських свят з повсякденним життям українців середини ХХ ст. Передусім це праця О. Пенькової. У дисертаційному дослідженні авторка підняла маловивчені питання змін святково-обрядової сфери під впливом комуністичної ідеології; проаналізувала трансформацію весільної, поховально-поминальної обрядовості населення східної України [38].

Питання збереженості традиційних обрядів упродовж ХХ ст. в колі зацікавлень і науковця О. Боряк [10]. Через призму польових досліджень, зафіксованих спогадів респондентів учена проаналізувала ступінь збереженості та функціонування обрядів і звичаїв у ХХ ст. Такий фактичний матеріал має неабияку цінність, адже виявляє стійкість певних елементів традиційної культури щодо нововведень.

Деякі питання механізму та етапів упровадження нової радянської обрядовості в УРСР побіжно розглянули А. Аль-Анні й Н. Кузіна [1]. Автори дослідили способи впровадження нових елементів радянської культури, однак поза увагою залишилися питання діяльності традиційної.

У колі зацікавлень дослідниці В. Борисенко перебуває динаміка змін побутування весільного обряду. На прикладі с. Івча Літинського району Вінницької області вчена дослідила особливості трансформації цього обряду впродовж сторіччя [7].

Попри значну кількість напрацювань, мало-досліджуваними залишаються питання накладення, взаємопроникнення та паралельного існування традиційної культури та сформованої, як правило, нав'язаної, радянської обрядовості. Питання культурних трансформацій у радянський час потребують ретельного дослідження етнологів, соціологів, істориків, культурологів. Адже ті зрушення, що відбулися у свідомості та підсвідомості українців в умовах нав'язливої радянської ідеології, порушили безліч процесів у культурі, побуті, поведінці, моральних стереотипах, уявленнях тощо.

Цікавими в цьому напрямі є напрацювання О. Барташук. Вона вкотре звернула увагу на наслідки запровадження радянської обрядовості, які призвели до розмивання та руйнування традиційної культури, що, на думку багатьох компартійних ідеологів, була виявом релігійних забобонів та пережитків експлуаторського минулого [2]. Авторка досліджує шляхи еволюції традиційної культури українців Поділля, появу нових обрядів та звичаїв.

Таким чином, для вивчення питань побутування родинних традиційних свят в умовах наступу радянської ідеології ми маємо досить потужний арсенал фактичного матеріалу, архівних даних, наукових праць, однак відчутний брак аналітичних праць та досліджень, які б сприяли розумінню трансформаційних процесів у культурі.

У 1969 році при Раді Міністрів УРСР створили урядову установу — Комісію по вивченню і впровадженню нових громадянських свят і обрядів [9, с. 101]. Така установа була покликана здійснювати контроль над виявами святково-обрядової діяльності населення і викорінювати етнічну культуру українців, формувати радянську людину з відповідними шаблонами мислення, уподобаннями, обрядовістю. Комісія розробила і поширила типові конкретні рекомендації, що стали основою для відповідних церемоніалів на всій території України. Яскравим виявом діяльності Комісії стали 1970-ті роки [49]. Для ефективнішої роботи Комісії на підприємствах, виробничих

колективах, фабриках, заводах, колгоспах, радгоспах створювали групи сприяння впровадження радянських традицій, свят та обрядів [43, с. 191–264].

У доповіді П. Шелеста на XXIV З'їзді КП УРСР було наголошено на необхідності надавати більше уваги впровадженню нових радянських обрядів, урочистому відзначенню важливих подій у житті людей [27]. Такими подіями були: офіційна реєстрація шлюбу, урочисті зорини, звіздини, іменини, зірчини, ювілейні дати, прийняття до комсомолу; офіційні державні — річниці Жовтневої революції, створення СРСР, виконання п'ятирічок, свято обжинок, 8 Березня, День Перемоги, День Радянської Армії, 1 Травня тощо.

Застійні явища в економіці, які ще не були настільки очевидними, керівництво країни намагалось приховати за ще більш піднесеними, пишними святкуваннями. На особливу увагу дослідників заслуговують спеціально розроблені ідейні свята, що безпосередньо були дотичні до приватного й родинного життя.

Принциповим нововведенням досліджуваного періоду в царині сімейної обрядовості було будівництво Палаців урочистих подій. Створення матеріального підґрунтя сприяло швидшому поширенню та легшому сприйняттю радянських нововведень. Тому традиції пишного святкування з офіційними урочистостями глибоко вкоренилися у свідомості населення. Перший такий державний заклад було відкрито 1959 року в Санкт-Петербурзі, а вже наступного року розпочав свою роботу Палац одружень у м. Києві [50, с. 106]. Зауважимо, що населення легко сприйняло це нововведення, адже державна реєстрація шлюбу була обов'язковою, а урочистості в нових палацах сприяли остаточному витісненню обряду вінчання. При Міністерстві побутового обслуговування УРСР 1978 року створили обрядову службу, яка взяла на себе турботи з організації сімейних свят. Окрім того, було організовано спеціальні крамниці для молодят, де робили закупи як дефіцитних, так й обрядових товарів (рушники, імен-

ні зірки, прикраси, весільні запрошення, альбоми, обрядовий хліб). У 1976 році в Києві створили першу в Україні спеціалізовану фірму обрядових послуг «Свято» [44, с. 11]. Поступово кількість таких фірм обраховували десятками. Молоді із задоволенням їх відвідували. Влада вдало використовувала економічну ситуацію у своїх інтересах. Прикметно, що інші громадяни не могли вільно зайти та придбати будь-що з асортименту згаданих магазинів.

Для проведення родинних урочистостей та важливих подій вищезгадана Комісія розробила кілька варіантів. Для цього залучили науковців, письменників, котрі прагнули поєднати елементи традиційної культури з радянською. Звісно, що не всі запропоновані ідеї були вдалими, хоча декотрим з них і до сьогоднішнього дня надаються працівники РАГСів, а певні елементи розроблених сценаріїв населення використовує і донині.

Одночасно з упровадженням радянської моделі реєстрації шлюбу, пропозиціями спеціальних весільних обрядів рекомендували і послуги ведучих весіль (тамада). Залучення спеціальних організаторів-розпорядників, хорових колективів, вокальних квартетів збагачувало свято, робило його більш урочистим та знаковим (у столиці та великих містах). Однак якщо участь у цьому приймали аматори чи колективи, які лише копіювали столичні ансамблі, — ефект був протилежний. Особливо активно держава втручалася в побутове життя громадян під гаслом боротьби з алкоголізмом (1985–1988 рр.). Забороняли встановлювати саморобні конструкції — шалаші. Такі тимчасові споруди необхідно було замовляти в райпобуткомбінаті. Служба останнього добровільно-примусово «забезпечувала» весілля оркестром і тамадою [8, с. 87].

Вплив ідеології позначився і на родинних святах. Незважаючи на те що до 1970-х років майже сформували радянський календар святкування, у якому взагалі не існувало сімейних свят (навіть 8 Березня було наповнене соціальним та політичним змістом [12, с. 219]),

розпочалася процедура регламентування та насадження родинної обрядовості.

Державні структури взяли на себе головну роль — обслуговування весіль, виготовлення атрибутики, символіки, одягу [9, с. 101]. Звісно, що такий підсилюючий компонент сприяв швидкому запозиченню розробленого радянського обряду весілля і трансформацій традиційних елементів.

Приміром, у Горохівському районі Волинської області 1971 року весіль, відповідно до нових обрядів, провели 434, проводів до армії — 148, проводів на пенсію — 24, реєстрацій новонароджених — 64 [30, с. 97].

Ще з 1950-х років запровадили пропаганду «комсомольського весілля». Молодятам пропонували брати шлюб у клубі, від колгоспу дарували пишні подарунки, а до весілля залучали самодіяльних митців. Але такі весілля були епізодичними. Проте в селах усіх регіонів України ще в 70–80-х роках ХХ ст. співали багато традиційних весільних пісень, тому атрибутика весілля збереглася [9, с. 99]. Комсомольські весілля були далекими традиційному обряду, навіть суперечливими, і тому не прижилися в суспільстві. Цьому сприяла і їхня абсолютна штучність та надуманість елементів обряду. Хоча в містах такі нововведення сприймалися краще, тому й швидше проникли в життя.

Звісно, довгі десятиліття матеріалістичного світогляду, переслідування за дотримання релігійних обрядів призвели до знищення багатьох урочистих елементів, інші ж символи та атрибути були замінені на радянські або вирвані з контексту архаїчного комплексного обряду. Згідно з твердженнями дослідників, у 1970–1980-х роках українське весілля ще зберігало традиційні елементи, але вже активно входили в побут рекомендовані сценарії урочистої реєстрації шлюбу.

Викликає значний інтерес стаття В. Зайченко, яка на основі польових записів весільних обрядів порівняла два весілля 1925 та 1980 років [16]. Весілля 1980 року — приклад трансформацій традиційної культури та

її функціонування в умовах уніфікації свят радянською владою, у тому числі й родинних. Зі вищезгаданих записів обряду весілля дізнаємося, що обряд сватання був дуже обмежений: наречений разом з матір'ю та бабусею ходили до нареченої, замість хліба брали із собою паску, яку на знак згоди розрізала наречена [16, с. 56]. Отже, спостерігаємо збережену роль обрядового хліба та комунікацію через його прийняття. Однак увесь обряд зі сватами вже не зафіксовано. Можна простежити, що заручини стають подією для вузького кола найближчих родичів. Водночас характерно, що звичай сватання, який вигляд він не мав би — від традиційного зі сватами, усталеними діалогами і до спільної вечері та знайомства батьків, — зберігався впродовж усього ХХ ст. й «живе» донині.

До весілля випікали коровай. Після приготування відбувалася гостина, на якій співали українських народних пісень. Коровай, обрядове печиво та хліб були та є символами майбутньої долі нової сім'ї, запорукою їх щастя та добробуту. Змін зазнавали весільні страви, їх кількість та різноманітність. Готували нові салати, бутерброди, випікали нові види печива та тортів.

Перший день весілля розпочинався з приїзду молодого до нареченої, де дівчата-дружки за викуп пришивали молодому весільні квіти перед поїздкою до РАГСу [16, с. 56]. Урочиста радянська реєстрація шлюбу передувала святковому застіллю. Після реєстрації відбувалося застілля в домі молодої. Другий день святкування проводили в будинку нареченого, куди молодь приносила «сніданне». Третій день, по завершенню робочого дня, святкували гамірно, із жартами, «циганями» [16, с. 56]. Саме другий і третій дні мали багато архаїчних особливостей, відіграючи важливу розважальну, комунікативну роль у зближенні двох родів та формуванні нової родини. Отже, батьки, родичі молодих прагнули використати максимальний арсенал традиційних атрибутів, символів, обрядів весілля, щоб забезпечити щасливе подружнє життя, проте в тих межах, у яких це

було можливо за умов тодішнього часу. Збереженість традиційної структури українського весілля засвідчує і Т. Леньо, дослідивши обряд на основі зібраних польових матеріалів у 2007–2011 роках на Закарпатті [28].

Подібно до обряду весілля, було розроблено і спеціальну публічну церемонію Урочистої реєстрації новонародженого в РАГСах та Палацах урочистих подій. З 1970-х років майже у всіх обласних та районних центрах відкривали відділи обрядових послуг. Цю обрядодію рекламували в ЗМІ, шляхом написання статей і матеріалів про щасливі родини, які мають можливість святкувати народження дитини урочисто, а головне — разом із громадою.

У 1980-х роках до «списку» впровадження нових свят додали нові — поширення форм безалкогольного дозвілля. 28 травня 1985 року було затверджено план заходів, що містив розробку рекомендацій із проведення урочистостей, пов'язаних з організацією весіль, народження дитини, проводами в армію, ювілейними датами тощо, маючи на меті виключити вживання спиртних напоїв [26]. Важливість боротьби з алкоголізмом, звісно, ніхто не заперечуватиме, але методи, які при цьому використовували в 1980-х роках, були досить сумнівні. Безцеремонне втручання «борців за тверезість» ще більше порушувало межі особистого простору. Підтвердженням цьому є той факт, що 1986 року в УРСР розробили зразкові сценарії обрядових урочистостей реєстрації шлюбу, з нагоди народження дитини, проведів до лав Радянської Армії, де було наголошено на необхідності розмежування, відокремлення від родинно-побутового звичаю відзначати важливі життєві події святковим застіллям [39]. У цих розробках Комісії зникли назви «весілля», «народини», які замінили чужим і незрозумілим за суттю «післяобрядовим святкуванням», звівши більшу частину свят родинно-обрядового звичаю до мінімуму.

Пропонували урізноманітнювати родинні свята конкурсами, забавами, міні-вікторинами, іграми, промовами таким чином, щоб весе-

лощів було вдосталь і без алкоголю. Ці ігрові забави в обряді весілля міцно вкоренилися і продовжують побутувати й сьогодні. Безалкогольні обряди були зведені до бюрократичних процедур, показових урочистостей. Однак уживання алкоголю не припинилося, кількість спиртних напоїв не зменшилася. Спиртні напої почали активно виготовляти в домашніх умовах (їх розливали в чайники, самовари). Населення умовно, так би мовити, «грало в гру» з представниками відомств, культурних закладів, громадських організацій, дружинниками, метою яких було стеження за дотриманням принципу безалкогольного святкування. Восени 1988 року безалкогольну кампанію згорнули. Варто зауважити, що питання культури вживання алкоголю активно порушувала саме держава, з огляду на «підкування» радянськими людьми.

Варіантів обряду урочистостей із приводу народження дитини було кілька. В одних сценаріях пропонували залучати місцевих піонерів, які мали висаджувати на знак пошани дерево в парку, дарувати значок з радянською символікою новонародженому, в інших — запрошувати місцевих передовиків виробництва тощо. Попри це, на відміну від весільного, такі обряди не прижилися і дуже швидко вийшли з побутування. Безумовно, що подібні варіанти урочистого святкування народження дитини цілковито суперечили традиційній культурі, де новонародженого, так само, як і породіллю, намагалися в будь-який спосіб оберігати навіть від найближчих родичів, не кажучи вже про чужих людей. Запропонований державою церемоніал протирічив архетипам свідомості українців. Ці факти є свідченням того, що наприкінці XX ст. етнічна культура позбувалася зовнішніх елементів обрядів, ритуалів тощо. Її основи — мораль, світобачення, правила поведінки, ставлення до навколишнього середовища, принципи родинних взаємозв'язків — усе ще залишалися важливими.

Попри заголовки на шпальтах газет про подолання релігійних пережитків, досить високим залишався відсоток хрещень новона-

роджених, хоча робили це таємно, приховано. Так, на Харківщині відсоток хрещень новонароджених становив 50 % — 65 %, на Донбасі — 23 % — 50 % [38, с. 15]. Це при тому, що офіційна статистика не може повністю відобразити реальну ситуацію. Багато обрядів хрещення проводили секретно, навіть від деяких членів родин. Популярною була гостина з приводу народження чи хрещення дитини, що мала небагато ознак традиційного обряду, але певною мірою відображала ментальність, етикет.

У ці роки традиційні хрестини намагалися знову, як у 1920—1930 роках, штучно перетворити на «свято іменин», або ж «зорини» чи «звіздини». Жителька с. Неграші Надія Бугаєнко згадувала: «Багато людей хрестило дітей, але так, щоб ніхто не знав, то в сімдесятих я їздила в Київ на “звіздини” до подруги. В нас то так не дуже були вони популярними, а в Києві десь рік чи два трималися, але й то, дуже швидко забулося» (БНП). Попри це, батьки все одно зверталися до церкви, щоб охрестити дитину. Сила традиції, помножена на страх за долю дитини, спонукала батьків шукати різних способів, аби охрестити нащадка. Траплялися і таємні випадки охрещення. Для цього обирали церкву з іншого району або й навіть області. Обряд могли провести і вночі, і вдома. Свідченням цьому є польові записи, архівні матеріали. Приміром, в інформаційних зведеннях про дотримання законодавства з релігійних культів у Кам'янець-Подільському районі за 1972 рік містяться відомості про те, що «на місцях є випадки підпільної релігійної обрядовості». До таких насамперед належали хрещення та святкування дат народного календаря в родинях з дотриманням традицій [2]. З родинами проводили бесіди, а дітей із цих сімей піддавали публічному осміюванню тощо. Траплялися випадки, коли комсомольські активісти приходили в дім для перевірки наявності в оселі ікон, і чи не дотримується релігійних обрядів родина.

Народну традицію кумівства було неможливо викоринити, адже це не лише шаблон

поведінки, що переходив з покоління в покоління, а дієвий вид соціального страхування. Куми брали на себе зобов'язання бути духовними наставниками дитини, а у випадку смерті біологічних батьків відповідали за подальшу долю свого похресника.

Радянське свято «зорини» проіснувало недовго, незважаючи на спробу надати йому елементів народної традиції: використовували українську символіку — рушники, калину тощо. Відомо, що радянська статистика мала певні неточності, котрі корелювали відповідно до запиту центру. Однак упродовж 1971—1975 років у статистичних записах деяких районів Волинської області зазначено, що за цей період не було урочисто проведено жодного обряду зорин. А в довідці про релігійну обрядовість в області зауважено, що Комісії по впровадженню нових обрядів при виконках «працюють на папері» [30, с. 100].

Новотвором цього часу став звичай виставляти могорич за новонародженого після повернення додому матері з пологового будинку. Молодий батько мав обов'язково відсвяткувати цю подію в колі своїх друзів та співробітників [11, с. 122]. Справді, тут простежуємо наслідок настирного прагнення викремити родинні свята зі сімейно-родинного поля і перевести їх у загальноколективне. Для традиційної культури влаштування гостини, пов'язаної з народженням дитини, має зовсім інший принцип дії.

Дослідження збереженості традиційних елементів обрядодій, пов'язаних з народженням, хрещенням дитини, на початку ХХІ ст. засвідчують стійкість окремих давніх компонентів обряду. У сучасному побутуванні їх не завжди осмислюють відповідно до первісного магічно-символічного значення, проте, за традицією, досі дотримуються [33, с. 45]. З певними змінами, новотворами, родинні обряди й надалі виконують важливі функції оберега, засторог при народженні дитини, планомірного входження її до родини.

Відповідні процеси відбувалися і з іншими родинними святами, які штучно були «очищені

від шкідливих ідеологічних, зокрема релігійних, нашарувань» [45].

У 1970—1980 роках активно запроваджували ритуал громадянського похорону. Він набув поширення серед здебільшого міського населення, проте одночасно функціонував і з традиційним комплексом поховальних звичаїв. Так, разом зі зменшенням кількості випадків відспівування небіжчика в церкві, з'явилися випадки заочного відспівування [15, с. 72—78]. Щоб подолати «релігійні звички», пов'язані зі вшануванням померлих, місцеві обласні й районні виконки періодично розсилали листи, у яких рекомендували силами громадськості приводити до порядку кладовища перед Днем Перемоги, у такий спосіб перетворюючи народні «проводи» в дні пам'яті воїнів і всіх померлих [30, с. 100—101]. Такі громадські прибирання, з одного боку, мали позитивно впливати на молодь, адже часто на прибирання збиралися громадою міста чи села, з другого, — порушувалася приватність традиції поминання душ померлих після Великодня, знаної в народі як Проводи, Гробки, Могилки.

Про стійкість елементів, а то й цілого комплексу поховального обряду в різних регіонах України свідчать не поодинокі розвідки вчених. Наприкінці 90-х років ХХ ст. подекуди фіксували варіант поховального обряду зі широко побутуючою традицією голосіння за померлим [29, с. 119]. І нині в Україні зберігається традиція зв'язувати руки й ноги мотузочками, а підборіддя покійника — підв'язувати. Пильнували, аби під час поховання ніхто зав'язки, мотузки, шнурки, ленти (різні назви, залежно від регіону) не вкрав. Уважають, що ці елементи мають велику магічну силу і можуть бути використані під час відьомських ритуалів. Отже, попри заборони, політику викорінення елементів традиційної культури, вірувань, обряди, звичаї, елементи ритуалів, пов'язаних із сакральним, залишилися нездоланими. Людині важко порушувати норми, що формувалися віками, і хоча раціонально пояснити їхній вплив на добробут, життя, здоров'я населення у ХХ ст.

майже неможливо, вони й далі побутують як невмотивована традиція.

У 1970-х роках існувала й давня традиція вшанування померлих під час Свят-вечора. Обрядова страва — кутя — не лише не зникла з традиції відзначання Святого вечора, але й зазнала нових впливів. У містах, для її приготування, було важко знайти цілі зерна пшениці, тому кутю почали готувати з рису. Поступово, не лише в селі, але й у середовищі міщан, миску з кутею і ложками в ній залишали на ніч на столі, а також ставили воду, аби душі родичів могли бути на святковій трапезі.

Культ предків в українській культурі є дуже потужним пластом уявлень, міфології. Навіть у найважчі часи тоталітаризму, уніфікації обрядовості, заборон, боротьби з релігією побутувало чимало звичаїв, пов'язаних з дохристиянськими і християнськими традиціями, котрі й надалі існують у суспільстві. Варто перерахувати лише кілька умовних заборон, що залишалися сталими, усупереч марксистсько-ленінській догмі. Приміром, виносили покійника лише ногами вперед, аби померлий «пішов та не вертався». У кімнаті і в будинку, де лежить покійник, усі вікна, двері, дзеркала закривали полотном; перевертали стільці чи лаву, де лежав мрець, вимивали та вимітали дим одразу, як винесли небіжчика на кладовище, уживали ритуальних страв, прикрашали могилки. Ці компоненти хоча із часом трансформуються, проте мають неабияку стійкість до всіх ідеологічних перетворень. А ті, що були частково забуті або переслідвані (хрещення, вінчання), наприкінці ХХ ст. знову почали відроджуватися [33].

Духовна культура українців зберігає чимало традицій. І найбільше це виявляється в календарній та родинній обрядовості під час особливо значимих подій в особистому житті людини. Під час експедиції в с. П'ятигори Тетіївського району в серпні 1990 року вчені зафіксували давній обряд, пов'язаний з культом предків під час святкування весілля. Боярин починав роздавати коровай і наклеювати гостей. Першим наклеював діда, бабу, сестри-

чок молодого, які померли... Мати молодого забирала «дар», клала взамін на таріль подарунок молодим — гроші, а «дар» виносила «запорожцям» (тим, що стояли за порогом) — роздавала коровай, цукерки, стрічки дітям [4, с. 7]. Цей дуже давній обряд записано на початку ХХІ ст., він є промовистим свідченням уявлення українців про предків, що зберігається і донині. Елементи культури, уявлення щодо моралі, які містяться в пам'яті на рівні генетичного коду, виявляють свою стійкість до агресивної культурної політики, направленої на їх цілковите знищення.

За даними дослідження О. Барташук, на кінець 1970-х років найпоширенішими святами та обрядами серед родинних та сімейно-побутових свят були: весілля, народина, новосілля, річниця одруження, проводи до лав Радянської Армії, посвячення в хлібороби [2, с. 56]. Отже, у сімейній обрядовості, під впливом заходів Комісії по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів УРСР, з'явилися нові риси, але, як згадано вище, ці форми співіснували з традиційною культурою, яку держава не підтримувала, але вона продовжувала, хоч і у звуженому форматі, функціонувати в суспільстві.

Враховуючи вищеподані чинники, що впливали на обрядову культуру, повсякдення, відзначення родинних свят, погоджуємося з твердженням дослідниці, що «держава конкурувала з суспільними інститутами сім'ї та церкви» [3]. Оскільки основні засади всього культурного комплексу української культури перебували в розрізі державної ідеології, то цілком очевидно, що від такого конкурування українська культура сильно потерпала.

Саме в цей період відбулася трансформація традиційних елементів, які перепліталися з радянськими новотворами, що інколи породжували дивовижні форми та вияви в культурі. На жаль, найхимерніші з них і досі успішно функціонують у суспільстві.

Отже, 1970—1980-ті роки стали черговим наступом на народну культуру, яка невід'ємно пов'язана з релігією та народними традиціями.

Це період централізованого введення радянських свят та обрядів, штучного вироблення нової обрядовості, що була інструментом впливу на формування духовності молоді. Політика влади щодо традиційних свят та обрядів, котрі й надалі побутували серед населення, полягала в пропаганді атеїстичного ставлення до них, у першу чергу осуду релігійних, сімейно-побутових і календарних свят. На початку 1980-х років був остаточно сформований механізм реалізації святково-обрядотворчої політики, функціонувала чітка схема розподілу «ролей», обов'язків, відповідальності між органами державної влади і державного управління. Дослідження сучасників традиційної культури засвідчують, що до 1960–1970-х років, попри ідеологічний тиск, традиційні обряди, звичаї, елементи культури все ще зберігали свою самотність, особливо в родинній обрядовості.

У зазначений період особливо відчутним був ідеологічний тиск у різних сферах життя людини, починаючи від суспільно-політичного і завершуючи особистим. Дослідники радянської обрядовості в 1980-х роках зауважували, що через систему радянських свят та обрядів у населення формувалися стереотипи почуттів, думок, пов'язані з державною символікою, закріплювалися такі поняття, як «радянський патріотизм», «комуністичні переконання» тощо [20]. Багато елементів втрачалися, деформувалися, а іноді оновлювалися відповідно до реалій часу. Для реалізації витіснення народних компонентів створювали спеціальні інституції, готували відповідних фахівців, будували приміщення, де планували проводити певні радянські урочистості для подальшої пропаганди комунізму.

Можна констатувати, що паралельно зі впровадженою радянською обрядовістю побутували і традиційні українські свята та обряди.

Деякі з них трансформувалися, деформувалися, поступово переплітаючись із новими радянськими, творячи нові форми.

Характерним для цього часу було зневажливе ставлення до традиційної культури, народних звичаїв, обрядів, які вважали «пережитками» минулого і які необхідно викорінювати. Тому і надалі відбувалася втрата спадкоємності, спостерігалася перерваність традицій.

Радянська обрядовість мала помітний вплив на систему виховання молоді, була санкціонованою формою соціального спілкування. Вона мала на меті денаціоналізувати етноси, сформувати ідентичні погляди, уподобання, правила поведінки, ідейні переконання зрозумілі для всіх з різних куточків СРСР. Формування нової обрядовості стосувалося не лише колективних свят, але й проведення фестивалів, відзначення ювілеїв, спільних маршів, виставок, колективних змагань, групових мітингів, посвячення в піонери, прийняття до комсомолу та інші різноманітні урочистості. Окрім того, нова радянська обрядовість просочувалася в приватне життя, повсякдення. І хоча розробники радянських свят наголошували на використанні колективної творчості різних народів, на творчому відображенні, на критичному переосмисленні надбань етнічної культури, насправді ж, використовували лише деяку етнічну атрибутику й символіку. Відповідно й розуміння культури етносу зводилося до цих понять.

Підсумовуючи, наголосимо на головному: посилений ідеологічний тиск у 1970–1980-х роках був спрямований на лжеінтернаціоналізацію, русифікацію радянського суспільства, він значною мірою вплинув на нівелювання української традиційної культури, що спричинило втрати багатьох компонентів родинних звичаїв та обрядів.

1. Аль-Анні А., Кузіна Н. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – Вип. 38. – С. 40–44.

2. Барташук О. Наслідки запровадження радянської обрядовості (60–80-і рр. ХХ ст.): аналіз історико-етнографічних матеріалів календарного циклу хмельницького Поділля // Всеукраїнський

науковий журнал «Мандрівець». – 2008. – № 7. – С. 53–61.

3. *Боса Л.* Соціалізація української молоді в умовах тоталітарної системи ХХ ст. // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 5. – С. 73–79.

4. *Борисенко В.* Культ предків в обрядах українців // Родовід. Етнографічні, археологічні, історичні, фольклорні, мистецтвознавчі записки. – 1991. – Чис. 2. – С. 17–26.

5. *Борисенко В.* Особливості трансформації весільного обряду українців карпатського регіону на початку ХХІ століття // Етнічна історія народів Європи. – К., 2010. – Вип. 33. – С. 10–15.

6. *Борисенко В.* Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. – 190 с.

7. *Борисенко В.* Трансформація весільного обряду протягом століття (на прикладі с. Івча Літинського району на Вінниччині) // Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 2. – С. 15–27.

8. *Борисенко В.* Трансформація весільного обряду протягом століття (на прикладі с. Івча Літинського району на Вінниччині) // Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 4. – С. 81–91.

9. *Борисенко В.* Українське весілля: традиції і сучасність. – К., 2010. – 135 с.

10. *Боряк О.* Родинна обрядовість поліщуків (за матеріалами експедиційного дослідження) // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 5. – С. 59–64.

11. *Воропай М.* Динаміка змін в родильній обрядовості українців Північно-Східної Слобожанщини у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття // Етнічна історія народів Європи. – К., 2008. – Вип. 27. – С. 120–126.

12. *Гоцалюк А.* Зміни календарно-побутових обрядів карпатського регіону України за радянських часів // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 218–220.

13. *Громова Н.* Радянська історіографія календарної обрядовості українців // Етнічна історія народів Європи. – К., 2010. – Вип. 32. – С. 133–141.

14. *Докторов Б. Б. А. Грушин.* Четыре десятилетия изучения российского общественного мнения // «Телескоп». Наблюдение за повседневной жизнью петербуржцев. – 2004. – № 4. – С. 1–32.

15. Дохристиянські й християнські рівні сімейно-побутової обрядовості в традиції Східної України // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – 2005. – Кн. 1. – С. 72–78.

16. *Зайченко В.* Весілля на Чернігівщині // Родовід. Етнографічні, археологічні, історичні, фольклорні, мистецтвознавчі записки. – К., 1994. – Чис. 9. – С. 50–56.

17. *Зінич В.* Соціалістичні перетворення, паростки нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України. – К., 1963. – 76 с.

18. *Келембетова В.* Побут і релігійні пережитки. – К., 1974. – 189 с.

19. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : у 3 кн., 6 т. – К., 1994. – Т. 6 / [передрук]. – Вінніпег ; Торонто, 1955–1964. – 400 с.

20. *Корецький Н.* Советские праздники и обряды как фактор совершенствования духовных основ социалистического образа жизни : автореф. ... канд. филос. наук : 09.00.02. – К., 1984. – 23 с.

21. *Кошиць О.* Колядки // Народна творчість та етнографія. – 2002. – № 1–2. – С. 57–60.

22. *Кравець О.* Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1966. – 198 с.

23. *Кувеньова Л.* Громадський побут українського селянства. – К., 1963. – 145 с.

24. *Курочкін О.* Новорічні свята українців: традиції і сучасність. – К., 1978. – 99 с.

25. *Кушнір В., Петрова Н.* Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20–80-ті рр. ХХ ст.). – О., 2008. – 256 с.

26. *Латиш Ю.* Впровадження безалкогольної обрядовості на Донеччині в роки перебудови // Етнічна історія народів Європи. – К., 2010. – Вип. 31. – С. 39–46.

27. *Лебідь І.* Народні обряди, свята й звичаї // Соціалістична культура. – 1971. – № 5. – С. 27.

28. *Леньо Т.* Початковий етап весільної обрядовості бойків Закарпаття (середина ХХ ст.) // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – Вип. 38. – С. 61–80.

29. *Маєрчик М.* Обряди родинного циклу українців Таврії (за матеріалами експедиції в Херсонську область в листопаді 2001 року) // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 5–6. – С. 118–120.

30. *Михальчук О.* «Нова обрядовість» на Волині в 1960–80-х роках // Етнічна історія народів Європи. – К., 2008. – Вип. 26. – С. 97–102.

31. Народні традиції сьогодні. – Л., 1963. – 175 с.

32. *Наулко В., Миронов В.* Культура и быт украинского народа. – К., 1977. – 93 с.

33. *Небесна З.* Звичаї при народженні дитини на Бойківщині. Динаміка змін в обрядовості ХХ–ХХІ століть // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 6. – С. 40–46.

34. *Нолл В.* Паралельна культура в Україні у період сталінізму // Родовід. Етнографічні, археологічні, історичні, фольклорні, мистецтвознавчі записки. – К., 1993. – Чис. 5. – С. 50–56.

35. *Номис М.* Різдвяні свята // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 93–97.

36. Орлова Є. Современная городская культура и человек. – М., 1987. – 192 с.

37. Осипчук О. Впровадження радянської обрядовості в 1970-х роках на Київщині // Етнічна історія народів Європи. – К., 2007. – Вип. 23. – С. 129–133.

38. Пенькова О. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Донецьк, 2006. – 20 с.

39. Примерный сценарий послеобрядовых торжеств (обрядов торжественных регистраций брака, новорожденного, проводов в Вооруженные Силы Союза ССР), исключающих употребление спиртных напитков при их проведении. – К., 1986. – 57 с.

40. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. – К., 1978. – 256 с.

41. Романова Н. Мироззренческая функция социалистической обрядности. – К., 1987. – 87 с.

42. Руднев В. Обряды народные и обряды церковные. – Ленинград, 1982. – 159 с.

43. Свята та обряди радянської України. – К., 1971. – 271 с.

44. Свята та обряди трудящих Києва. – К., 1982. – 198 с.

45. Стешенко О. Добрий світ традицій // Соціалістична культура. – 1971. – № 5. – С. 27.

46. Темченко А. Моделювальні властивості обряду в системі архаїчного світосприйняття // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 4. – С. 98–104.

47. Угринович Д. Актуальные вопросы атеистического воспитания. – М., 1981. – 40 с.

48. Угринович Д. Обряды за и против. – М., 1975. – 116 с.

49. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 2, оп. 14, спр. 820.

50. Шевченко А. Обряди в житті киян // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 4.

Список інформантів

НБП – Бугаєнко Надія Пилипівна, 1946 р. н. Записала О. Брайченко в с. Неграші Києво-Святошинського р-ну Київської обл., 2006 р.